

AURORA BERTRANA: PARADIGMA D'INTEL·LECTUAL CATALANA I EUROPEA

Isabel Marcillas Piquer

Universitat d'Alacant

La ignorància és un estat verge que permet la croada instructiva immediata.

(A. Bertrana, *La Humanitat*, 13-V-1934)

M'ha semblat adient començar aquestes pàgines amb paraules de la mateixa Aurora Bertrana perquè resulten, igual que molts d'altres dels seus escrits, d'una rotunda actualitat. El fet d'oposar la ignorància al desig d'ésser una dona instruïda i amb criteri propi va ser el que va diferenciar Aurora d'una gran part de les seues coetànies, tant peninsulars com europees en general. En aquestes pàgines pretenc, doncs, oferir un tast de les particularitats de la vida per terres europees d'una autora catalana singular; el seu pas pels cafès de la bohèmia suïssa i l'estada a l'alta Savoia en missió humanística, després de la Segona Guerra Mundial, m'ajudaran en aquesta tasca.

Qui era, però, Aurora Bertrana? Per què es va fer mereixedora de l'acreditació popular allà pels volts dels anys vint, quan la dona tan sols començava a accedir tímidament als cenacles culturals de la nostra intel·lectualitat? Potser convindria fer-ne cinc cèntims.

Filla de Prudenci Bertrana i de Neus Salazar, va néixer el 1892, al barri de Mercadal de Girona. D'ella es diu que va ésser una dona atípica, viatgera, música i escriptora. Com una *femme de lettres* convencional de l'època,¹ Aurora començà la pròpia croada

¹ Pel que fa al model de *femme de lettres* de la dona catalana als anys trenta, ostentaren també aquest rol autores com Carme Montoriol, Rosa M. Arquimbau o Maria Teresa Vernet entre d'altres. Un article de Domènech Guansé, aparegut a La Rambla l'any 1931, deixa constància d'aquesta recent participació de la dona catalana en la vida literària amb aquestes paraules:

instructiva accedint a l'aprenentatge musical del violoncel, mentre s'allotjava en un convent de monges a Barcelona. Posteriorment, guiada pel desig d'adquirir coneixements en el món de la rítmica, viatjà a Ginebra per inscriure's al cèlebre Institut Dalcroze. Pel que fa a aquesta primera fita viatgera, la mateixa autora diu: «Honradament, he de confessar que el que em cridava imperiosament fronteres enllà no era únicament el mètode Dalcroze, era l'amor al món inconegut, la curiositat insaciada d'altres terres, d'altres pobles, d'altres llengües, d'altres costums...» (BERTRANA, 1973: 293) I això ho va demostrar sobradament al llarg de la seua vida, amb tota una sèrie de periples viatgers que enriqueixen la seua visió del món i confirmaren el seu tarannà aventurer.

El caràcter poc disciplinat d'Aurora, però, la impedí d'acabar els seus estudis en el rígid institut ginebrí i, sense saber gairebé com, es trobà formant la primera *jazz band* femenina d'Europa. Tot i que la literatura interessava Aurora des que era gairebé infant, no fou fins el 1923 que, des de Ginebra, començà a publicar articles a *La veu de Catalunya*. Es tracta d'articles mitjançant els quals es palesa el pont intercultural que l'autora catalana bastia amb els seus escrits, interessants, d'altra banda, pel fet d'oferir el punt de vista d'una dona que s'aniria sumant, a poc a poc, a les files del feminisme.²

La literatura catalana, la nostra vida literària, es va fent cada dia més normal. Deixa d'ésser monocorda. Ja no és una literatura feta només que per poetes floralescos. Els escriptors catalans comencen de tocar totes les cordes, de cultivar tots els gèneres, de servir els gustos més diversos del públic. I, encara que amb timidesa, el professionalisme literari s'estén. [...] En fi, una altra cosa que palesa aquesta normalització, és la intervenció activa de la dona. [...] Ara les coses han canviat. En primer lloc ha aparegut una novel·lista catalana de to ben modern [...]. Gairebé no em caldria dir que parlo de Maria Teresa Vernet. [...]. Després d'ella ha fet aparició Aurora Bertrana. Em fa l'efecte que amb ella, per primera vegada, una escriptora catalana parla des de la premsa amb un to cosmopolita i desimbolt.

Podeu ampliar aquest tema amb l'article de Neus Real, "La projecció social de l'escriptor en la literatura catalana contemporània", Punctum-GELCC.

² Pel que fa referència a la tasca d'Aurora Bertrana com a periodista, podeu veure el treball de Neus Real Mercadal, *Aurora Bertrana, periodista dels anys vint i trenta*, Girona, CCG Edicions i Fundació Valvi, 2007, on Neus Real ofereix una selecció de textos periodístics d'Aurora Bertrana. Tal com Mercadal indica, l'autora catalana va iniciar la seua tasca com a periodista amb una sèrie de set articles que va enviar, des de Ginebra, al diari *La Veu de Catalunya* on treballava el seu pare qui, d'aquesta manera, oferí a Aurora la possibilitat de fer-se a conèixer des d'una important plataforma cultural. Els articles d'Aurora

Pel que fa a la filiació catalana, mantinguda amb orgull en terres estrangeres, diu Aurora en un d'aquests escrits redactats durant l'estada a l'Institut Dalcroze:

Les meues companyes [...] m'anomenen *La Catalana*. Efectivament, jo sento un plaer especial a explicar a tot aqueix bé de Déu de noies estrangeres la història i els costums de la nostra pàtria. M'anima l'interès que desvetllo. [...] I a poc a poc, un dia una mica, un altre dia una altra mica, en front la sorpresa dels ulls blaus, verds i grisos de la joventut del nord, jo he anat explicant que, a Catalunya, no es toca la pandereta ni es balla la jota, que som personals en les nostres coses i gelosos del nostre dret, de la nostra llengua i de les nostres consuetuds.³

Però la vocació literària d'Aurora es feu veritablement pública entre el 1930 i el 1935, anys en els quals escrigué i publicà quatre novel·les: *Paradisos oceànics*, *Islas de ensueño*, *Peikea*, *princesa caníbal* i *L'illa perduda*. Des d'aleshores, fins al moment de la seua mort, l'any 1974, les novel·les, els articles periodístics i les conferències se succeïren, tot i que sovint es queixava de no sentir-se prou estimada o valorada en l'ambient intel·lectual català. La publicació de les seues memòries s'esperava amb ansietat; l'any 1973 se'n publicà el primer volum, sota el títol *Memòries fins al 1935*, que va rebre el premi Crítica Serra d'Or; malauradament no va tenir temps d'acabar de revisar-ne el segon. Les *Memòries del 1935 fins al retorn a Catalunya* van ser publicades *post mortem* el 1975.

Des d'un primer moment no van manca crítics a qui cridara l'atenció el paper de *femme de lettres* de tarannà aventurer que anava prenent la filla de Prudenci Bertrana. Així, deia Domènec Guansé en una crònica publicada a *La Veu de Catalunya* el 1930:

Bertrana mostraren des del primer moment algunes de les característiques que bastirien de personalitat pròpia el seu estil, sobretot pel que fa al to desimbolt, clar i, fins i tot, irònic que agermanava amb mestratge les experiències viscudes i l'escriptura.

³ Bertrana, A., "Els segadors a l'Institut Jacques-Dalcroze", *La Veu de Catalunya*, 2-III-1923, ed. vespre.

No dubto que la catalanitat d'Aurora Bertrana no sigui irreductible. Ella no sembla, però, ben bé una dona catalana. La seva qualitat més característica: l'amor a la independència, l'odi a tota mena de convencionalismes, el menyspreu a la moral burgesa, és una cosa que sobta en el nostre món femení, més aviat decantat al casolanisme, sense altra defensa, generalment, que la hipocresia i la simulació.

En la nostra vida social, Aurora Bertrana s'hi ha sentit ofegada des de molt joveneta. Sens dubte això fou el llevat que féu fermentar el seu gust pels viatges, el seu gust per l'aventura, per l'imprevist, per la vida errant i bohèmia.

Certament, potser als inicis del segle XX aquest desig de coneixement de cultures alienes fóra considerat normal en un home; en una dona, però, més aviat es trobava destrellat i agosarat, i Aurora Bertrana, sense cap dubte, d'agosarada, ho era. Reprenem ara les paraules de Guansé quan diu que l'autora catalana sentia gust per la vida errant i bohèmia, i observem com de les mateixes *Memòries* podem extraure aquest gust que Aurora arribà a sentir pels ambients bohemis, ambients que freqüentà durant la seua estada a l'exili, novament a Ginebra,⁴ i en els quals l'intercanvi cultural ultrapassava les limitacions geogràfiques i oferia als participants una atmosfera de germanor que, rarament, s'assolia en d'altres àmbits socials.

Així, mentre Europa vivia els sotracos de la Segona Guerra Mundial, Aurora Bertrana romaní refugiada a la capital suïssa on, a banda de passar gana i, sobretot, fred, també va fer bons amics, amb qui compartia nombroses estades als cafès, la història dels quals mereix, segons l'autora, una atenció especial ja que «Aquests cafès, que durant unes hores ens acullen, ens escalfen, ens reuneixen els uns als altres amb mil possibilitats d'amistat i fins –sovint– d'amor, reclamen plomes destinades a perpetuar-los.» (BERTRANA, 1975: 311). A les *Memòries*, Aurora no amaga la nostàlgia d'uns temps en els quals ella «havia entrat de dret a l'honorable gremi» de la vida bohèmia.

⁴ Recordem que Aurora Bertrana marxà cap a Ginebra el mes de juny de 1938 i no va tornar a Barcelona fins l'any 1949. Tot i que aquest període d'exili s'inicià d'una forma gairebé voluntària, per motius personals, posteriorment a Aurora li fou impossible obtenir el visat per a entrar a Espanya, ja que necessitava el vist-i-plau del marit, M. Choffat, a qui aquest retorn no interessava. Recordem també que M. Choffat, enginyer suís, lluitava en el bàndol nacional mentre que Aurora, enganyada, pensava que es trobava a Suïssa amb la família.

Així, per a tots aquells que, junt amb la nostra autora, freqüentaven el cèlebre *Café de la Brosse* «l'amenaça sempre latent de la guerra i les obligades restriccions de la misèria [prenien] un aspecte més pintoresc, més despreocupat i alhora més dramàtic» (BERTRANA, 1975: 315)

De dramatisme, però, gairebé no se'n reflecteix en les paraules d'Aurora, que parla de la petita Confederació Helvètica com d'una mena d'oasi per a molts refugiats estrangers procedents de nombrosos països del món i enemics del nazis.⁵ Tant és així que l'autora deixa constància –no sense una certa sorpresa– de la ignorància que el jovent inconformista, que freqüentava el *Café de la Brosse*, mostrava amb referència als motius ideològics que originaren els fets esdevinguts a Espanya durant la Guerra Civil. La despreocupació i la bohèmia s'ensenyorien, doncs, de la *Brosse* mentre el dramatisme s'apoderava d'Europa.

El *Café de la Clémence*, situat encara hui en dia al cor de Ginebra, també va ser escenari de les trobades d'Aurora amb els seus amics intel·lectuals. D'aquest cafè l'autora recorda principalment la concurrència de gent pertanyent al món de l'espectacle; no s'està d'esmentar al popular actor cinematogràfic Michel Simon, francès d'origen suís, tot i que no fa la impressió que mantinguera amb ell una relació particular. No és el mateix cas, però, el de Sacha Pitoëff, actor de teatre nascut a Ginebra el 1920, que l'escriptora va retrobar novament molts anys després –un cop ja instal·lada a Barcelona– a través de la gran pantalla, interpretant un dels personatges del film *L'any darrer a Marienband*.

⁵ Resulta interessant aquesta visió de Ginebra com d'una mena d'oasi, durant l'etapa d'exili de l'autora. Es tracta d'un sentiment contraposable al d'altres intel·lectuals catalans, com ara és el cas de Mercè Rodoreda, per a qui Ginebra va ser una ciutat amb la qual no es va sentir mai identificada i on es va trobar sempre a disgust.

De les estades al *Café de la Clémence* sorgí, a més, la creació d'una colla filoliterària que rebé el nom de «*Le cercle littéraire de Genève*», on es llegia i interpretava a Oscar Wilde, a Claudel o a Dostoievski, entre d'altres. I, malgrat que Aurora reconeix que la vida del cercle fou efímera, no deixa de ser una iniciativa que remarca el continu intercanvi cultural que s'esdevenia entre els seus membres.

Quant al *Café du Consulat*, Aurora el recorda, gràcies a la generositat del seu propietari, com un refugi de ballarines, poetes i guitarristes que esperaven pacientment el seu torn per a poder compartir amb els altres unes qualitats artístiques que, possiblement, mai els van menar a la glòria. Així mateix, l'autora catalana esmenta que gaudia freqüentment de la companyia de Frank Chabry, a qui la crítica de l'època va qualificar com a *le «peintre des horizons nouveaux»*.

Les *Memòries* d'Aurora Bertrana palesen doncs la vitalitat artística de què es beneficiava la Confederació Helvètica, tot i que fóra circumstancialment, gràcies a la condició de zona neutral. Amb tot, crida l'atenció que Aurora no comenté en cap moment el seu parer, especialment, sobre els treballs d'aquells pintors, que ella mateixa qualifica de força remarcables i que va considerar els seus amics durant la llarga estada a Ginebra.⁶

Així, el record que l'autora dedica als cafès suïssos en les *Memòries* es basteix d'una banda d'una certa nostàlgia cap a la vida bohèmia que aquests representaven, mentre que, de l'altra, s'hi palesa una remarcable absència de comentaris amb vessant intel·lectual cap a l'obra artística d'aquells que la compartiren amb ella. Potser, és clar, no era aquest l'objectiu de l'autora catalana en redactar unes memòries esperades sobretot pel fet de ser dona, escriptora i aventurera, i, potser també per això, li convingué posar més èmfasi en la pròpia vida bohèmia que no pas en l'activitat

⁶ Em referisc en aquest cas a personatges com Guy d'Ingouville o Jean van Berchem, a qui Aurora Bertrana esmenta en nombroses ocasions en les seues *Memòries*.

intel·lectual i artística d'aquells homes que gaudiren de la seua companyia al voltant de la dècada dels quaranta.

Un cop acabada la Segona Guerra Mundial, i després d'aconseguir viure a Perreux una etapa qualificada per ella mateixa de confortable, burgesa, artística i intel·lectual, durant la qual freqüentà «escriptors, músics, pintors, polítics i viatgers il·lustres i altres de menys il·lustres però no menys interessants» (BERTRANA, 1975: 481), Aurora sent novament la crida de l'aventura, proposada en aquesta ocasió per Jean de Montmollin.⁷

La devastació causada al cor d'Europa per la Segona Guerra Mundial, afegida a aquella que havia viscut l'autora a Barcelona, durant la nostra Guerra Civil, representen vivències i sentiments que arrelen en l'esperit d'Aurora Bertrana, de manera que aquesta accepta de bon grat la proposta d'afegir-se a una missió evangèlica a l'Alta Savoia, on la resistència havia estat aferrissada i dolorosa. Així, el desig de ser útil d'Aurora es materialitzà en una estada al poble d'Etobon, situat a la frontera francosuïssa, on fou destinada a un asil de nens, al temps que s'havia d'encarregar de tenir cura de quatre homes del grup que treballaven en la reconstrucció agrícola del terme.

Curiosament o, millor, tràgicament, en el poble no vivien més que dones. Tots els homes, fora d'unes poques excepcions, havien estat afusellats per les tropes d'ocupació, en venjança de la mort d'un tinent coronel assassinat en uns boscos del terme (BERTRANA, 2006: 10). A poc a poc, Aurora va anar lligant amistat amb aquelles dones endolades que, invariablement, acabaven parlant-li d'aquella tragèdia que havia de canviar per sempre més les seues vides. Diu Aurora que aquesta convivència amb les

⁷ Va ser gràcies a l'amistat que entaulà amb els De Montmollin, basada en afinitats artístiques i intel·lectuals, que Aurora Bertrana va poder abandonar la vida bohèmia –gairebé qualificable de miserable– que menà durant els primers anys del seu exili a Suïssa, instal·lada en una golfeta on el fred i la gana eren els seus companys inseparables. A causa d'aquestes lamentables condicions, Aurora patí una greu pulmonia i, Robert de Montmollin, en veure-la en unes condicions tan deplorables oferí a l'autora catalana la possibilitat d'instal·lar-se amb la seua família a Perreux. Aurora acceptà i inicià així una nova etapa de la seua vida en què tornà a dedicar-se al món de la creació literària.

camperoles d'Etobon la va fer identificar-s'hi i oblidar-se del drama personal, l'exili, el rebuig del marit, la mancança d'una llar pròpia... Tant fou així que, temps després, quan va haver d'abandonar el poble i ja es trobava a Catalunya, els fantasmes d'aquells homes afusellats semblaven perseguir-la i, per aconseguir la pau interior, es va abocar al procés d'escriptura de la tragèdia que l'assetjava, literaturitzada en la novel·la *La aldea sin hombres*, escrita en castellà i mai publicada.⁸

El fet que Aurora Bertrana es decidira a escriure sobre la guerra en el seu vessant europeu i deixara de costat els esdeveniments de la nostra Guerra Civil li va ser retret per algun amic a qui va donar a llegir el manuscrit; cal tenir en compte que la tragèdia de la Segona Guerra Mundial era un tema gairebé no conreat pels autors catalans. Això, però, a la autora no li importà massa i, en la introducció a *Entre dos silencis*, se sent amb el dret de posar objeccions a aquest retret tot al·legant que no és l'escriptor qui tria el tema de la seua obra, sinó més aviat a l'inrevés: és el tema que s'apodera de l'esperit de l'autor. D'aquesta manera s'evidencia que per a Aurora, una dona viatgera per excel·lència, les fronteres geogràfiques no tenien sentit en l'àmbit de les relacions

⁸ La novel·la *Entre dos silencis*, d'Aurora Bertrana, és en realitat la traducció de la novel·la *La aldea sin hombres* (anomenada també *Cementerio de fusilados*), escrita en castellà per la nostra autora i traduïda al català per Joan Sales. *Entre dos silencis* va ser publicada per Aymà l'any 1958 com un original català de Bertrana. Per al meu estudi he usat la tercera edició de l'obra, Club Editor, 2006. La novel·la *Tres presoners* és també fruit de l'estada de Bertrana a Etobon. Catalina Bonnín informa que:

Tres presoners es va publicar l'any 1957 a la "Nova Col·lecció de Lletres d'Albertí" amb un dibuix a la portada de Ramon Rogent. Aquesta i *Entre dos silencis* formaven part, encara que amb l'ordre invers en què foren publicades, d'una novel·la anterior en castellà titulada *Cementerio de fusilados*, la qual no va ser acceptada pels editors Lara i Plaza. Quan Xavier Berenguer, gran amic des que havien celebrat èxits literaris conjunts abans de la guerra, tornà de l'exili, llegí la novel·la i proposà a Aurora Bertrana que la traduís al català i la publicàs a l'editorial Aymà. La traducció no la féu ella, sinó Joan Sales, que es va permetre retocar-la sense permís de l'autora. Hem de suposar que la traducció corresponent a *Tres presoners* [...] va ser feta per la mateixa autora, ja que és signada a Vilada, el 22 de setembre del 1956. (BONNÍN, 1999: 593-594).

humanes i encara menys en el de la literatura.⁹ Amb referència a això, recordem unes paraules d'Àngels Anglada:

Aurora és dels pocs novel·listes catalans que s'enfronta amb els grans temes europeus de la Segona Guerra Mundial, la resistència, l'ocupació, dels quals la nostra narrativa n'hauria quedat força al marge en els aspectes que no afectaven directament els catalans. Pels seus sojorns a Ginebra, a Neuchatel, al Perreux i a Etobon, i pel seu interès i sensibilitat envers tots els països i cultures que podia conèixer, la novel·lista se surt dels límits – i no manca qui li ho retregui –. Dels “paradisos oceànics” als inferns de la guerra d'agressió, “tots tenen dret –com diu ella– a reflectir-se en el mirall que és la novel·la”.¹⁰

Observem, doncs, que la defensa de la cultura pròpia de què Aurora Bertrana feia mostra ja molts anys enrera, durant la seua estada a l'Institut Dalcroze, s'amplia en la maduresa de l'autora, amb la defensa i difusió d'altres països i d'altres cultures que coneix gràcies al tarannà de viatgera impenitent que la caracteritza. Països i cultures que, amb la varietat temàtica que proporcionen, Bertrana intenta apropar amb els seus escrits al lector català, tot enriquint la nostra literatura perquè, com bé afirma l'autora, les produccions literàries «no haurien de ser mai jutjades segons la situació geogràfica dels personatges i de l'acció» (BERTRANA, 2006: 17).

Ja ho deia Domènec Guansé el 1930 que, sense dubtar que la catalanitat d'Aurora Bertrana fóra irreductible, la seua desimboltura com a dona escriptora l'allunyava extremadament del casolanisme propi de les dones catalanes en general, així com de la hipocresia de la societat burgesa. D'Aurora, Guansé lloava el to cosmopolita amb què

⁹ En aquesta mateixa introducció, Bertrana deixa constància del fet que, després d'haver viscut a Europa durant tant de temps, no pot evitar observar el comportament dels compatriotes amb un cert distanciament, amb una certa actitud d'estrangera, i en crítica la banalitat i l'esnobisme propiciat per l'esperit d'imitació d'allò que no ens és propi. Potser es tracte simplement de l'humil reconeixement dels defectes que ens caracteritzen, tot i que també és possible que amb aquestes paraules es proposara reivindicar una major estima cap a la pròpia cultura.

¹⁰ Àngels Anglada, “Aurora Bertrana, una visió personal”, en *Memorials ICD. 1993-1996*, Barcelona, Institut Català de la Dona, 1997, pàgs. 57-62.

s'expressava en els seus escrits i, sense cap mena de dubte, aquest cosmopolitisme l'adquirí mitjançant els viatges a aquells països exòtics que tant la van captivar, tot i que també a través d'aquells anys de fred, de gana, de tragèdia, però de bohèmia, d'intel·lectualitat i, sobretot, d'amistat, que visqué a Europa.

Potser per això, quan l'any quaranta-nou rebé la notícia que podia retornar lliurement a Espanya, el sentiment que l'envaí no fou justament l'esperat: ni goig ni esperança, sinó esverament i angoixa. La mare i la tieta d'Aurora esperaven deleroses el seu retorn i ella no es veié amb cor de negar-los l'únic motiu de felicitat que els quedava. Malgrat tot, la frustració d'Aurora queda palesa a les *Memòries*, on diu:

La meva sensació era comparable a la d'un soldat que rep l'ordre de marxa. Sap que no pot desobeir, que ho ha de deixar tot i posar-se en camí, acceptar el que vingui, sigui el que sigui i com sigui. [...] Ja comprendreu que jo els sacrificués en justa correspondència, tot el que en aquell moment omplia la meua vida: Europa, la seva civilització, la seva cultura, l'aire de llibertat que s'hi respirava, la seguretat personal on em movia. Aquesta barreja de sentiments i sensacions jo no els podria explicar mai. Elles no haurien comprès que el meu amor a elles i el goig d'anar-m'hi a reunir definitivament s'enfosquia davant la perspectiva d'abandonar els llocs que jo amava, els únics on el meu alè intel·lectual i afectiu s'exhalava a plens pulmons. [...] Per a mi – puc dir-ho ara que totes dues són mortes –, el preu pagat per aquests anys de felicitat familiar, era un preu molt alt que elles mereixien i que jo pagava amb goig: el de la meua renúncia al medi intel·lectual i social d'Europa. (BERTRANA, 1975: 531 i 534)

Com hem vist al començament, ja a l'any 34, en un dels seus escrits a *La Publicitat*, Aurora Bertrana advocava per una «croada instructiva», paraules que, posades en la veu d'una dona de l'època, deien molt del seu esperit inquiet i inconformista. Un esperit que es reflectiria no solament en el caràcter aventurer de la vida de l'autora, sinó també en la seua obra literària, sempre amatent a descriure altres cultures, altres espais, altres formes de vida, com a mitjà d'enriquir els propis coneixements i esdevenir així una dona cosmopolita, catalana, europea i, en suma, una dona de món.

BIBLIOGRAFIA DE L'AUTORA

BERTRANA, Aurora, “*Els segadors a l’Institut Jaques-Dalcroze*”, en *La Veu de Catalunya*, 2 de març de 1923.

BERTRANA, Aurora, *Memòries fins el 1935*, Barcelona, Editorial Pòrtic, 1973.

BERTRANA, Aurora, *Memòries del 1935 fins al retorn a Catalunya*, Barcelona, Editorial Pòrtic, 1975.

BERTRANA, Aurora, *Entre dos silencis*, Barcelona, Club Editor, 2006.

BIBLIOGRAFIA CRÍTICA

AADD, *Aurora Bertrana, una dona del segle XX*, coordinat per Glòria Granell, Daniel Montañá i Josep Rafart, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2001.

AADD, “Dossier. Aurora Bertrana, vint-i-cinc anys després”, en *Revista de Girona*, núm. 193 (març-abril 199), pàgs. 60-95.

ANGLADA, Àngels, “Aurora Bertrana, una visió personal”, en *Memorials ICD*, Barcelona, Institut Català de la Dona, 1997, pàgs. 57-62.

BONNÍN, Catalina, *Aurora Bertrana. Vida i obra (1982-1974)*. Tesi doctoral inèdita dirigida per Pere Rosselló i Bover. Departament de Filologia Catalana i Lingüística General-Universitat de les Illes Balears, 1999.

BONNÍN, Catalina, *Aurora Bertrana. L’aventura d’una vida*, Diputació de Girona, 2003.

GÓMEZ, Maribel, *Aurora Bertrana. Encís pel desconegut*, Barcelona, Editorial Pòrtic, 2003.

GUANSÉ, Domènec, “Aurora Bertrana”, en *La Veu de Catalunya*, 29 de desembre de 1930.

GUANSÉ, Domènec, “L’esperit dels dies. Les dones i les lletres”, en *La Rambla*, núm. 69, 25-V-1931, pàg. 12.

REAL, Neus, *Aurora Bertrana, periodista dels anys vint i trenta*, Girona, CCG Edicions i Fundació Valvi, 2007.